

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ - GUTENBERG

Επιστημονικός Σύμβουλος: Δ. Γ. ΤΣΑΟΥΣΗΣ

Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΕ ΛΙΓΟΤΕΡΟ ΕΥΝΟΗΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΠΙΛΑΝΗΣ, ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ και ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΙΖΟΣ

ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΑΝΘΟΠΟΥΔΟΥ	ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΠΑΛΑΣΚΑΣ
ΧΡΗΣΤΟΣ ΒΑΚΟΥΦΑΡΗΣ	ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΛΑΧΟΣ	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΟΝΤΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΓΟΥΔΗ	ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΚΟΥΡΑΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ	ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΠΙΛΑΝΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ	ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥΔΗΣ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΙΖΟΣ	ΜΑΡΙΑΝΘΗ ΣΤΟΓΙΑΝΝΙΔΟΥ
ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ	ΜΑΡΙΑ ΤΣΑΜΠΡΑ
ΛΟΗΣ ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ	ΠΑΡΙΣ ΤΣΑΡΤΑΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΙΑΡΙΚΟΣ	ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΣΕΓΓΕΝΙΔΗ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΛΟΥΛΟΥΔΗΣ	

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

GUTENBERG • ΑΘΗΝΑ 2004

της με τους τοπικούς πόρους, τις ιδιαιτερότητες και τις άλλες τοπικές κοινωνικοοικονομικές δραστηριότητες.

Ο Κ. ΛΙΑΡΙΚΟΣ, με βάση τα αποτελέσματα μιας εμπειρικής έρευνας σχετικά με τη λειτουργία του Μουσείου Υδροκίνησης της Δημητσάνας, προσδιορίζει το ρόλο των εναλλακτικών μορφών τουρισμού στην αναπτυξιακή στρατηγική των ορεινών περιοχών.

Εκφράζουμε τις θερμές μας ευχαριστίες σε όλους τους συμμετέχοντες επιστήμονες σε αυτόν τον συλλογικό τόμο για τη δημιουργική και εποικοδομητική συνεργασία τους. Ευελπιστούμε η έκδοση αυτού του τόμου να αποτελέσει το έναυσμα για την εμπάθυνση της συζήτησης και του ερευνητικού ενδιαφέροντος για τις στρατηγικές ανάπτυξης των Λιγότερο Ευνοημένων Περιοχών στον ελληνικό χώρο.

Μυτιλήνη, Οκτώβριος 2004

Ιωάννης ΣΠΙΛΑΝΗΣ
Θεόδωρος ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ
Αθανάσιος ΚΙΖΟΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ
ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΕ ΛΙΓΟΤΕΡΟ
ΕΥΝΟΗΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ
(Less Favored Areas – LFA's)

Ιωάννης ΣΠΙΛΑΝΗΣ, Αθανάσιος ΚΙΖΟΣ και Θεόδωρος ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ

1. Εισαγωγή: Οι Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές

Αν και η έννοια των Λιγότερο Ευνοημένων Περιοχών (ΛΕΠ) χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο τόσο στην επιστημονική βιβλιογραφία όσο και στη χάραξη αναπτυξιακών πολιτικών, εντούτοις συχνά επικρατεί σύγχυση σε ό,τι αφορά τις περιοχές που εντάσσονται στην κατηγορία αυτή και τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για την κατάταξή τους. Ιδιαίτερα δυσδιάκριτα είναι τα όρια μεταξύ των μειονεκτικών και των προβληματικών περιοχών. Προβληματικές περιοχές θεωρούνται όλες εκείνες που παρουσιάζουν διαρθρωτικά προβλήματα, τα οποία δεν τους επιτρέπουν να είναι ανταγωνιστικές σε εθνικό - παγκόσμιο επίπεδο. Σ' αυτές υπάγονται οι αγροτικές περιοχές, όπου ο πρωτογενής τομέας εξακολουθεί να αποτελεί τη βασικότερη οικονομική δραστηριότητα, οι πρώην ανεπτυγμένες περιοχές που δεν μπόρεσαν να προσαρμοστούν στη νέα οικονομική πραγματικότητα (π.χ. περιοχές εξόρυξης άνθρακα, περιοχές αποβιομηχάνισης), αλλά και περιοχές με κοινωνικοοικονομική διάθρωση που δεν ανταποκρίνονται επαρκώς στις σημερινές απαιτήσεις της παγκοσμιοποιημένης ανταγωνιστικής οικονομίας (π.χ. Αττι-

κή). Οι περιοχές αυτές παρουσιάζουν χαμηλό κατά κεφαλήν ΑΕΠ, ανθρώπινο δυναμικό με ανεπαρκή ποιοτικά χαρακτηριστικά, σχετικά υψηλό επίπεδο ανεργίας, χαμηλό απόθεμα επενδυμένου κεφαλαίου, χαμηλό επίπεδο έρευνας και τεχνολογικής ανάπτυξης κ.λπ., έστω και με διαφορετικό βαθμό έντασης. Στις μειονεκτικές περιοχές η αναπτυξιακή υοτέριση οφείλεται πρωτογενώς σε μόνιμα φυσικά χαρακτηριστικά που δεν επέτρεψαν τη διατήρηση ή την εγκατάσταση ανταγωνιστικών δραστηριοτήτων όμοιων με εκείνες των άλλων περιοχών, ενώ δευτερογενώς παρουσιάζουν χαρακτηριστικά συνήθως εντονότερα από εκείνα των μειονεκτικών περιοχών, των οποίων αποτελούν ένα υποσύνολο (έντονα φθίνουσα παραγωγική βάση και γεραομένο περιορισμένων δεξιοτήτων πληθυσμό).

Η εισαγωγή της έννοιας των Μειονεκτικών Περιοχών στην πολιτική πραγματοποιήθηκε με την Οδηγία 75/268 της ΕΟΚ, «Περί ορεινής και ημιορεινής γεωργίας και της γεωργίας σε ολιγότερο ευνοημένες περιοχές», που προέβλεπε την εφαρμογή προγράμματος ενίσχυσης γεωργών και κτηνοτρόφων σε περιοχές όπου η αγροτική παραγωγή υπόκειται σε περιορισμούς, είτε γεωγραφικής φύσης (ορεινές, άγονες περιοχές) είτε πολιτικής - οικονομικής φύσης (απομονωμένες περιοχές, περιοχές σε σύνορα). Η εφαρμογή του προγράμματος έχει να κάνει τόσο με την αποζημίωση των παραγωγών σε αυτές τις περιοχές, που υποχρεώνονται να ανταγωνιστούν παραγωγούς άλλων πλεονεκτικών περιοχών με ίσους όρους εξαιτίας του ενιαίου ευρωπαϊκού οικονομικού χώρου, όσο και με τη διατήρηση του αγροτικού πληθυσμού σε αυτές τις περιοχές, παρέχοντας οικονομικά κίνητρα στους παραγωγούς τους (Fennel, 1997). Οι κατηγορίες των μειονεκτικών περιοχών που εισήχθησαν με την αρχική οδηγία ήταν δύο: ορεινές περιοχές και μειονεκτικές περιοχές, ενώ με τον Κανονισμό 1257/99 (που αντικατέστησε τον Κανονισμό 950/97 και την αρχική Οδηγία) εισήχθη και 3η κατηγορία μειονεκτικών περιοχών, οι οποίες είναι οι περιοχές όπου η αγροτική παραγωγή υπόκειται σε περιβαλλοντικούς περιορισμούς.

Οι Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές στην Ελλάδα είναι πολύ διαφορετικές μεταξύ τους αναφορικά τόσο με τα χαρακτηριστικά της αγροτικής παραγωγής όσο και με τα γενικότερα χαρακτηριστικά τους εκτός αγροτικής παραγωγής, καθώς σε αυτές περιλαμβάνονται τόσο ορεινές και άγονες περιοχές και μικρά νησιά όσο και παραμεθόριες περιοχές ιδιαίτερα εντατικής γεωργίας.

Εκτός από την Κοινή Αγροτική Πολιτική και το καθεστώς των Λιγότερο Ευνοημένων Περιοχών, η έννοια των Μειονεκτικών Περιοχών χρησιμοποιήθηκε σιγά σιγά και για να χαρακτηριστεί περιοχές όπου τα προβλήματα γεωγραφικής φύσης εμποδίζουν τη δημιουργία συνθηκών ίσου ανταγωνισμού με τις άλλες περιοχές. Ήδη από το 1987 η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή σε έκθεσή της θεωρεί το σύνολο των νησιωτικών περιοχών ως μειονεκτικές (ΟΚΕ, 1987), ζητώντας με αυτόν τον τρόπο ειδική πολιτική, ενώ μια παρόμοια λογική κυριάρχησε στην κατάταξη των ιδιαίτερα αραιοκατοικημένων περιοχών της Φινλανδίας και της Σουηδίας, ως περιοχών Στόχου 6 στη διαρθρωτική πολιτική της ΕΕ.

Πιο πρόσφατα, στη 2η Έκθεση, σχετικά με τη συνοχή, τα νησιά μαζί με τις παράκτιες, τις αραιοκατοικημένες και τις ορεινές περιοχές κατατάσσονται μεταξύ των περιοχών με ειδικά γεωγραφικά χαρακτηριστικά, για τις οποίες η Ένωση «καλείται να συνεχίσει τις πολιτικές προώθησης της ανάπτυξης εφαρμόζοντας εξειδικευμένα μέτρα» (ΕΕ, 2001, σσ. 34-35). Η 1η Έκθεση προόδου, που ακολούθησε, προχώρησε ακόμη περισσότερο κατατάσσοντας τα νησιά στις περιοχές με σοβαρά φυσικά ή γεωγραφικά μειονεκτήματα, που μπορεί να συνδυάζουν περισσότερα από ένα μειονεκτήματα: απομόνωση, ορεινό έδαφος, αραιό πληθυσμό (CEC, 2002).

Έτσι, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ο οριομός των Λιγότερο Ευνοημένων ή Μειονεκτικών Περιοχών μπορεί και πρέπει να αποκτήσει ευρύτερη σημασία από τη στενή αναφορά σε όρους αγροτικής παραγωγής και να αφορά τη γενικότερη ανάπτυξή τους. Η ευρύτερη αυτή αναφορά είναι απαραίτητη, καθώς αν και

οριομένες γενικές τάσεις στην οικονομική και την κοινωνική δομή είναι κοινές στις περισσότερες από αυτές, η κατάσταση είναι πολύπλοκη για το σύνολό τους. Στην πλειονότητά τους, και κυρίως σε ορεινές και νησιωτικές περιοχές, συνεχίζεται η πληθυσμιακή συρρίκνωση και αποψίλωση από τα δυναμικότερα στοιχεία του πληθυσμού τους, που έχει ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1950.

Παράλληλα, όμως, η μείωση της σημασίας του αγροτικού τομέα ως μοναδικού τομέα απασχόλησης («αποαγροτοποίηση» της υπαίθρου, Γούσιος, 1999' Παπαδόπουλος, 1999) βιώνεται σε πολύ διαφορετικό βαθμό στις διάφορες περιοχές, σπότε η αύξηση της σημασίας της παροχής υπηρεσιών, τόσο σε επισκέπτες (παραθεριστές και τουρίστες) όσο και σε μόνιμους κατοίκους, δημιουργεί αντικρουόμενες τάσεις στην ελκυστικότητά τους ως περιοχών μόνιμης διαβίωσης ή/και συγκεκριμένης οικονομικής δραστηριοποίησης. Κάποιες χαρακτηρισμένες ως μειονεκτικές περιοχές καθίστανται περισσότερο ελκυστικές απ' ό,τι στο παρελθόν, ενώ για άλλες η ελκυστικότητά τους συνεχίζει να μειώνεται. Όμως η μονόπλευρη ανάπτυξη του τουρισμού, που βασίζεται στις υπεραξίες της γης, στην έντονη δραστηριοποίηση του τομέα των κατασκευών και ορισμένων υπηρεσιών (εστιατόρια - ξενοδοχεία, εμπόριο) και κατ' επέκτασιν στα νέα εισοδήματα που δημιουργούνται για πολλές κοινωνικές ομάδες, δεν δημιουργεί βιώσιμες αναπτυξιακές προοπτικές: η μικρή προστιθέμενη αξία αυτών των δραστηριοτήτων και ο μεγάλος ανταγωνισμός μεταξύ των ομοειδών επιχειρήσεων σε άλλες περιοχές, η δημιουργία θέσεων εργασίας εποχικών και για ανειδίκευτο προσωπικό, οι σημαντικές περιβαλλοντικές πιέσεις από τις αλλαγές στις χρήσεις γης και την υπερκατανάλωση πόρων. Επιπλέον, οι εναλλασσόμενες περίοδοι κατοίκησης και εγκατάλειψης αυτών των περιοχών δεν επιτρέπουν τη δημιουργία του απαραίτητου κοινωνικού ιστού, ο οποίος θα «σηκώσει το βάρος» μιας αναπτυξιακής διαδικασίας.

Ποια, όμως, είναι τα χαρακτηριστικά αυτών των περιοχών και

γιατί αυτά συνεπάγονται μειωμένη παραγωγικότητα; Οι περιορισμένοι σε ποικιλία και ποιότητα φυσικοί πόροι, οι μικρές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις (με συνέπεια την ύπαρξη περιορισμένου ανθρώπινου δυναμικού και μικρής αγοράς) και η σχετική απομόνωση και προσπελασιμότητα σε συνδυασμό με το επικρατούν μοντέλο ανάπτυξης, που ευνοεί την ομοιόμορφη, σε μεγάλη κλίμακα, παραγωγή προϊόντων χαμηλού κόστους σε όλο και μια διευρυνόμενη ανταγωνιστική αγορά, αποτελούν τη γενεσιουργό αιτία (Sorghoulis and Spilanis, 1993).

Τα χαρακτηριστικά αυτά έχουν ως συνέπεια οι ΛΕΠ να μην είναι ελκυστικές για την εγκατάσταση των επιχειρήσεων εξαιτίας:

- του υψηλού κόστους παραγωγής,
- της έλλειψης πόρων,
- της έλλειψης του κατάλληλου ανθρώπινου δυναμικού,
- των ελλείψεων σε υποδομές και παρεχόμενες υπηρεσίες.

Ταυτόχρονα, οι ΛΕΠ δεν είναι ελκυστικές για μόνιμη κατοικία εξαιτίας:

- του υψηλού κόστους διαβίωσης,
- των περιορισμένων ευκαιριών απασχόλησης, ιδιαίτερα για τις γυναίκες και τους νέους,
- των χαμηλότερων προτύπων διαβίωσης σε κρίσιμους τομείς, όπως η Υγεία, η Παιδεία, η ψυχαγωγία, ο πολιτισμός, η πρόσβαση στη διοίκηση.

Η απόδοση τέτοιων χαρακτηρισμών απαιτεί πάντως τον ορισμό της ελκυστικότητας και του προσδιορισμού μεθόδων για την εκτίμησή της, για να είναι δυνατές η εξαγωγή καθολικών και έγκυρων χαρακτηρισμών και η αξιολόγηση πολιτικών που στοχεύουν στην αύξηση της ελκυστικότητας τέτοιων περιοχών. Εκτός, όμως, από τη σύγκριση μεταξύ περιοχών (μειονεκτικών και μη) σε μακροσκοπικό επίπεδο, η ελκυστικότητα μπορεί να αναφέρεται και στο εσωτερικό μιας περιοχής, με πολλά παραδείγματα περιοχών, με ιδιαίτερα ελκυστικά τμήματα (κυρίως

αστικά κέντρα, παράκτιες περιοχές) και μειονεκτική «ενδοχώρα». Τέτοια παραδείγματα αποτελούν πολλές ηπειρωτικές περιοχές, με παράκτιες, πεδινές και ορεινές ζώνες, και τα μεγάλα νησιά.

2. Η έννοια της ελκυστικότητας

Ορισμένες περιοχές είναι περισσότερο ελκυστικές για να ζει κανείς από άλλες. Αν και αυτό είναι ένα γεγονός που όλοι κατανοούν, οι λόγοι που επιδρούν στις αποφάσεις και τις επιλογές αυτές δεν είναι πάντα ξεκάθαροι. Η οικονομική επιστήμη έχει προτείνει μια σειρά από παράγοντες που επηρεάζουν την ελκυστικότητα περιοχών για τη βιομηχανία και τις επιχειρήσεις (Πολύζος και Πετράκος, 2001), παράγοντες οι οποίοι συνήθως διαρθρώνονται γύρω από πέντε άξονες (Λαμπριανίδης, 2000· Walker and Charman, 1987· Πολύζος και Πετράκος, 2001· Mazzarol and Choo, 2003):

- τοποθεσία της περιοχής σε όρους διαθεσιμότητας πρώτων υλών και απόστασης από αγορές,
- πληθυσμός της περιοχής,
- διαθεσιμότητα υποδομών,
- διαθεσιμότητα και ποιότητα ανθρωπινων πόρων,
- διοικητικό - θεσμικό πλαίσιο, στο οποίο οι επιχειρήσεις πρέπει να λειτουργήσουν, και κίνητρα που παρέχονται για επενδύσεις.

Η παρόμοια έννοια της ελκυστικότητας περιοχών για εγκατάσταση ανθρώπων δεν έχει λάβει ανάλογη επιστημονική βαρύτητα. Έτσι, ενώ μια σειρά από θέματα που αφορούν μετακινήσεις πληθυσμών έχουν μελετηθεί, όπως οι μεταναστευτικές ροές και η μετακίνηση πληθυσμών (UNHCR, 1995), η κινητικότητα του πληθυσμού (Τσαούση, 1997· Ταλεινός, 1993) και η εσωτερική μεταναστευση (βλ. Stockdale, 2002· Portnov et al., 2000· Fischer et al.,

2000· Wikhall, 2002, για περισσότερες αναφορές), η έννοια της ελκυστικότητας δεν περιλαμβάνεται στις περισσότερες από αυτές τις προσεγγίσεις (για μία εξαίρεση Portnov et al., 2000).

Τι είναι, όμως, η ελκυστικότητα περιοχών για τις κοινωνικές ομάδες; Ως *ελκυστικότητα* μιας περιοχής μπορεί να θεωρηθεί η εικόνα που έχουν γι' αυτήν διάφορες ομάδες πληθυσμού (Maillet, 1998) και μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη διερεύνηση των αντιλήψεων και νοοτροπιών διαφόρων κοινωνικών ομάδων για το χώρο γενικότερα, όπως εκφράζεται από την επιθυμία για μόνιμη κατοικία ή/και οικονομική δραστηριότητα σε αυτήν (Κίζος κ.ά., υπό έκδοση). Αν και φαίνεται ότι η ελκυστικότητα, όπως έχει οριστεί, είναι μεγάλης σημασίας για όλες τις περιοχές, είναι επίσης αλήθεια ότι η μετατροπή των αντιλήψεων και των νοοτροπιών σε μετρήσιμους δείκτες δεν είναι εύκολη.

Προσπάθειες χρήσης δεικτών για την εκτίμησή της συνήθως καταλήγουν σε δύο διακριτές προσεγγίσεις (Κίζος κ.ά., υπό έκδοση): η πρώτη προσέγγιση αναφέρεται σε συγκεκριμένες ποιότητες και χαρακτηριστικά της περιοχής αναφοράς (EURISLES, 1997· EURISLES, 2002· Maillet, 1998· CEIES, 1996· EE, 1999· Cross and Nutley, 1999· EE, 2001· Σπιλάνης κ.ά., 2002). Τα χαρακτηριστικά αυτά περιλαμβάνουν το μέγεθος του πληθυσμού της περιοχής, την ύπαρξη και τη διαθεσιμότητα υποδομών και υπηρεσιών, τη διαθεσιμότητα θέσεων εργασίας, την ηλικιακή δομή, το εκπαιδευτικό επίπεδο του εργατικού δυναμικού κ.ά., στην ίδια «γραμμή» με τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά της ελκυστικότητας για τις επιχειρήσεις. Τέτοιες προσεγγίσεις γίνονται είτε από διεθνείς ή υπερεθνικούς οργανισμούς, όπως το CEIES (CEIES, 1996), ο EUROSTAT (EE, 1987· EE, 1991· EE, 1994· EE, 1997· EE, 1999· EE, 2001), ο OECD (OECD, 1994), το δίκτυο EURISLES (EURISLES, 1997· EURISLES, 2002), είτε ως προσεγγίσεις εθνικού περιφερειακού σχεδιασμού (Portnov et al., 2000). Η εκτίμηση της ελκυστικότητας βασίζεται σε δείκτες όπως η προοβασιμότητα, η απομόνωση, η ανταγωνιστικότητα, η έρευνα και η ανάπτυξη, οι ανθρωπινι πόροι, οι υποδομές, η διαθεσιμότητα υπηρε-

σιών κ.λπ., με την παραδοχή ότι οι τιμές των δεικτών αυτών συνδέονται με τις αντιλήψεις περί ελκυστικότητας των κοινωνιών και πως οι άνθρωποι επιλέγουν την περιοχή κατοικίας ή/και εργασίας με βάση ένα λίγο έως πολύ ορθολογικό μοντέλο αποφάσεων (Portnon et al., 2000). Επομένως, η ελκυστικότητα δομείται σε αφηρημένο επίπεδο και εκτιμάται από δείκτες που προέρχονται από ειδικούς.

Η δεύτερη προσέγγιση αναφέρεται σε αντιλήψεις και νοοτροπίες κοινωνικών ομάδων που συνδέονται με την περιοχή και στις οποίες η έννοια της ελκυστικότητας δεν αναφέρεται, αλλά σαφώς υπνοείται (Halfacree, 1995· Hoggart et al., 1995· Jones, 1995· Copus and Crabtree, 1996· Harrington and O'Donogue, 1998· van Dam et al., 2002· Κίζος και Σπιλάνης, 2002· Haartsen et al., 2003). Η ελκυστικότητα με αυτές τις προσεγγίσεις φαίνεται να δομείται γύρω από τρεις ερωτήσεις:

Η πρώτη ερώτηση επιδιώκει την απάντηση στο ερώτημα «ελκυστικότητα για ποιον;» και αναφέρεται στην ανάγκη ρητού ορισμού της κοινωνικής ομάδας για την οποία γίνεται η εκτίμηση της ελκυστικότητας, καθώς διαφορετικές κοινωνικές ομάδες αντιλαμβάνονται με διαφορετικούς τρόπους τις παραμέτρους που συγκροτούν την ελκυστικότητα μιας περιοχής (Halfacree, 1995· van Dam Heins and Elbersen, 2002· Κίζος και Σπιλάνης, 2002). Άρα, προκύπτουν διαφορετικές «ελκυστικότητες» για κάθε ομάδα, οι οποίες θα μπορούσε να θεωρηθούν ότι αναφέρονται σε διαφορετικές περιοχές, καθώς διαφορετικές ομάδες συγκροτούν διαφορετικές εικόνες για την ίδια περιοχή, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της ομάδας στην οποία ανήκουν (Κίζος κ.ά., υπό έκδοση). Οι ομάδες μπορούν να διακριθούν με βάση πολλά διαφορετικά κριτήρια διάκρισης, όπως η ηλικία (van Dam Heins and Elbersen, 2002), το φύλο (Clove and Little, 1996), η εισοδηματική κατηγορία (Halfacree, 1995), η φυλή ή το έθνος (Clove and Little, 1996) κ.ά. Η προσέγγιση αυτή έρχεται σε αντίθεση με ολόκληρη την επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε παραπάνω. Αν κάθε ομάδα αντιλαμβάνεται και τελικά «ζει» σε διαφορετικές περιο-

χές, προφανώς δεν μπορούν να έχουν νόημα οι δείκτες σε επίπεδο περιοχής, παρά μόνον ως ενδεικτικοί μέσοι όροι για τις διάφορες ομάδες, και απαιτείται αναλυτικός προσδιορισμός των αντιλήψεων των διαφόρων ομάδων σε σχέση με τις τιμές αυτών των δεικτών.

Η δεύτερη ερώτηση επιδιώκει να απαντήσει στο ερώτημα «ελκυστικότητα πότε;». Το ερώτημα αυτό αναφέρεται στη διαρκή διαπραγμάτευση της ελκυστικότητας μιας περιοχής, καθώς τόσο οι γενικότερες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες όσο και η αναπτυξιακή πορεία μιας περιοχής ή μιας κατηγορίας περιοχών μεταβάλλονται, συμπαρασύροντας και την ελκυστικότητά τους (Κίζος κ.ά., υπό έκδοση). Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα διαφορετικών κατηγοριών περιοχών είναι τα νησιά στη Μεσόγειο και η ύπαιθρος στις δυτικές κοινωνίες. Η ύπαιθρος, από τόπος μόνιμης κατοικίας και απασχόλησης του μεγαλύτερου ποσοστού του πληθυσμού, μετατράπηκε μεταπολεμικά σε ανεπιθύμητη περιοχή σε πολλά επίπεδα: ως τόπος κατοικίας ήταν απομονωμένος και ανασφαλής, χωρίς τις υποδομές και τις υπηρεσίες που έχει ανάγκη ο σύγχρονος πολίτης αλλά και η σύγχρονη επιχείρηση, ως τόπος οικονομικής δραστηριότητας δεν προσέφερε πολλές ευκαιρίες πέρα από την ενασχόληση με την αγροτική παραγωγή και ως ιδεολογικός «χώρος» συνδέθηκε με τη «συντήρηση» και τις «οπισθοδρομικές ιδέες», σε αντίθεση με την «πρόοδο» και τον «εκσυγχρονισμό» των πόλεων (Hoggart et al., 1995· Γούσιος, 1999· Νιτσιάκος, 1995). Τελευταία, όμως, παρατηρείται μια μερική αντιστροφή αυτής της τάσης και των αντιλήψεων για την ελκυστικότητα της υπαίθρου. Η υποβάθμιση της ζωής και του περιβάλλοντος στις πόλεις από τη μια και μια «νοσταλγία της υπαίθρου» (Bunce, 1994) από την άλλη έχουν μετατρέψει την ύπαιθρο στον δυτικό κόσμο και στην Ελλάδα, δυνητικά τουλάχιστον, σε ελκυστικό μέρος για κύρια κατοικία κυρίως, αλλά και για οικονομική δραστηριότητα δευτερευόντως (Marsden, 1999). Τα παραπάνω δεν συνεπάγονται ότι έχει αντιστραφεί το ρεύμα αστικοποίησης και εγκατάλειψής της, αλλά μάλλον ότι σε συγκε-

κρυμμένες περιοχές αυτές οι τάσεις καταγράφονται ως αποτέλεσμα νέων χρήσεων του χώρου (Marsden, 1999). Τα νησιά της Μεσογείου έως το τέλος του 19ου αιώνα θεωρούνταν μάλλον ελκυστικές περιοχές, ως εμπορικοί κόμβοι, με εύκολη πρόσβαση σε σχέση με τις απομονωμένες ορεινές ηπειρωτικές περιοχές, ανθούσα εμπορική τάξη και ευημερία (Braudel, 1993). Η μεταβολή στις μεταφορές προϊόντων (σιδηρόδρομος, αυτοκινητόδρομοι) και στην τεχνολογία των πλοίων (πετρελαιοκίνητα πλοία που δεν απαιτούν συχνές στάσεις) μαζί με τη γενικότερη μεταβολή των αναπτυξιακών προτύπων μετέβαλαν τα νησιά σε μη ελκυστικές περιοχές, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στην πληθυσμιακή αποψίλωσή τους, στην απώλεια οικονομικών δραστηριοτήτων και στην υπανάπτυξη (Brigand, 1991· King, 1997). Σχετικά πρόσφατα, η τάση αυτή αντιστράφηκε μερικώς εξαιτίας της εμφάνισης και της ανάπτυξης του μαζικού τουρισμού που δημιουργήσε δουλειές και εισοδήματα (Baum, 1997· Clarke, 2002). Εκτός, όμως, από τη μακροπρόθεσμη μεταβολή της ελκυστικότητας πρέπει να σημειωθούν και βραχυπρόθεσμες μεταβολές, με χαρακτηριστικό την εποχική μεταβολή στις αντιλήψεις για την ελκυστικότητα των νησιών, καθώς το καλοκαίρι αυτά θεωρούνται ελκυστικές περιοχές για «διακοπές», ενώ το χειμώνα μετατρέπονται σε απομονωμένους «τόπους εξορίας» (Raptis and Terkenli, 1998). Οπότε, τα κριτήρια μέτρησης της ελκυστικότητας δεν μπορούν να παραμένουν σταθερά στο χρόνο, αλλά πρέπει να μεταβάλλονται χρονικά, ανάλογα με αυτές τις μεταβολές στις αντιλήψεις της ομάδας της 1ης ερώτησης και τις γενικότερες μεταβολές του κοινωνικοοικονομικού πλαισίου (Κίζος κ.ά., υπό έκδοση).

Η τρίτη, τέλος, ερώτηση επιδιώκει να δώσει απάντηση στο ερώτημα «ελκυστικότητα πώς;». Στο φως των όσων έχουν ήδη συζητηθεί για την προσέγγιση εκτίμησης της ελκυστικότητας μέσα από χαρακτηριστικά της περιοχής από τις άλλες δύο ερωτήσεις που προηγήθηκαν, η τελευταία ερώτηση επαναφέρει το ερώτημα των μεθόδων και των κριτηρίων εκτίμησης της ελκυστικότητας μιας περιοχής μέσα από τις απόψεις κοινωνικών ομά-

δων που σχετίζονται με αυτήν. Πρακτικά, η απάντηση αυτής της ερώτησης έχει να κάνει με την ανάγκη ρητού προσδιορισμού των μεθόδων και των κριτηρίων μέτρησης για κάθε περιοχή και κοινωνική ομάδα που διενεργείται αυτός ο προσδιορισμός.

Οπότε, η ελκυστικότητα μπορεί να οριστεί ως η εικόνα μιας συγκεκριμένης περιοχής ή ενός συγκεκριμένου χώρου για μια ομάδα ανθρώπων που συνδέονται με κάποιον τρόπο με αυτόν το χώρο, για ένα ορισμένο χωροχρονικό πλαίσιο (Κίζος κ.ά., υπό έκδοση). Ο τρόπος αυτός ορισμού της ελκυστικότητας έχει το πλεονέκτημα ότι «ακούει» αυτά που έχουν να πουν διαφορετικές ομάδες για μια περιοχή, τα ελκυστικά και μη χαρακτηριστικά της. Αυτό που επίσης προκύπτει από τον ορισμό είναι ότι η ελκυστικότητα είναι σχετικός όρος και οι τιμές της μπορεί να οριστούν μόνο σε σύγκριση με κάτι αντίθετο: αν μια περιοχή είναι ελκυστική, κάποια άλλη θα πρέπει να είναι μη ελκυστική και το αντίθετο. Οπότε, η ελκυστικότητα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να γίνουν συγκρίσεις μεταξύ περιοχών με βάση δείκτες που θα οριστούν από τις αντιλήψεις και νοοτροπίες ομάδων ανθρώπων που σχετίζονται με κάποιο τρόπο με αυτές τις περιοχές.

3. Η αύξηση της ελκυστικότητας των Λιγότερο Ευνοημένων Περιοχών ως μια εναλλακτική στρατηγική ανάπτυξης: Προοπτικές και εμπόδια¹

Η σχέση της έννοιας της ελκυστικότητας με τη συζήτηση για τις ΛΕΠ είναι πολύ μεγάλη. Στην πραγματικότητα, οι ΛΕΠ μπορούν να θεωρηθούν ως τυπικές μη ελκυστικές περιοχές για τις επιχειρήσεις και τους κατοίκους τους που έφυγαν από αυτές

1. Η σχετική ανάλυση βασίζεται στην έρευνα σχετικά με τις νησιωτικές περιοχές που γίνεται στο Εργαστήριο Τοπικής και Νησιωτικής Ανάπτυξης, και θεωρούμε ότι μπορεί να εφαρμοστεί με μικρές προσαρμογές σ' εκείνη των ΛΕΠ (βλ. μεταξύ άλλων Spilanis, 1993· Sophoulis-Spilanis, 1993· Σπιλάνης, 1999).

χωρίς να αντικατασταθούν από άλλους που θα τις έβρισκαν ελκυστικές με βάση τα δικά τους κριτήρια.

Έχοντας, οπότε, υπόψη τα όσα συζητήθηκαν για την ελκυστικότητα και για το περιεχόμενο και την ιστορική διαδρομή ορισμού των Λιγότερο Ευνοημένων Περιοχών, μπορούμε τώρα να επιχειρήσουμε μια προσπάθεια αναδιατύπωσης της έννοιας και του περιεχομένου των Λιγότερο Ευνοημένων ή Μειονεκτικών Περιοχών με βάση την έννοια της ελκυστικότητας. Η προσέγγιση αυτή θα φτάσει έως και τη διαδικασία και τις μεθόδους ανάπτυξης αυτών των περιοχών, καθώς, όπως θίχτηκε ήδη και θα συζητηθεί στη συνέχεια, η ελκυστικότητα και οι διαδικασίες μέτρησής της προσφέρουν εννοιολογικά εργαλεία στην προσπάθεια διατύπωσης εναλλακτικών στρατηγικών ανάπτυξης γι' αυτές τις περιοχές.

Το κείμενο ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο μπορεί να υπάρξει βελτίωση της ελκυστικότητας αυτών των περιοχών, ώστε να ανατραπεί η φθίνουσα πορεία τους. *Η ανατρεψιμότητα ή μη των χαρακτηριστικών που θεωρούνται ως «μειονεξίες» εξαρτάται από την οπτική γωνία και την προσέγγιση με την οποία εξετάζεται το αναπτυξιακό πρόβλημα.* Αναλύοντας ιστορικά την εξέλιξη της αναπτυξιακής πορείας αυτών των περιοχών βλέπουμε ότι η επικράτηση του σημερινού μοντέλου ανάπτυξης αποτέλεσε –μαζί με την αλλαγή των μέσων και των δρόμων επικοινωνίας και μεταφοράς αγαθών– τη γενεσιουργό αιτία της σημερινής κατάστασης που ξεκίνησε στην αρχή του 20ού αιώνα και πήρε μεγάλες διαστάσεις μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατά συνέπεια –και τα στατιστικά δεδομένα συμφωνούν– μπορούμε να θεωρήσουμε ότι, με βάση αυτό το μοντέλο ανάπτυξης, τα χαρακτηριστικά των περιοχών αυτών όπως περιγράφηκαν προηγουμένως αποτέλεσαν αποτρεπτικούς παράγοντες για την εγκατάσταση ανθρώπων και δραστηριοτήτων, αποτελώντας συγκριτικό μειονέκτημα. *Επομένως θα πρέπει να δεχθούμε ότι η «εμπορικότητα» των χαρακτηριστικών αυτών μεταβλήθηκε, κατά τις διάφορες ιστορικές εποχές, ανάλογα με τις εξελίξεις της τεχνολογίας, των καταναλωτικών, των πολιτισμικών και των αναπτυξιακών*

προτύπων, των γεωπολιτικών ανακατατάξεων κ.λπ., με αποτέλεσμα άλλοτε τα ίδια χαρακτηριστικά να αποτελούν το συγκριτικό μειονέκτημα και άλλοτε το συγκριτικό πλεονέκτημά τους.

Όμως, τι έχει αλλάξει στο εξωτερικό αναπτυξιακό πλαίσιο ώστε να είναι εφικτή η μετατροπή των μειονεκτημάτων σε πλεονεκτήματα και ποια εγγενή εμπόδια υπάρχουν σε μια διαδικασία εφαρμογής εναλλακτικών αναπτυξιακών στρατηγικών; Η χρήση της Swot analysis θα βοηθήσει προς αυτήν την κατεύθυνση (Βαγιάννη κ.ά., 2003).

Μια σειρά από αλλαγές στο εξωτερικό πλαίσιο δημιουργούν νέες ευκαιρίες. Πιο συγκεκριμένα:

► *Τις τεχνολογικές αλλαγές που επιτρέπουν να επανεκτιμηθεί η βαρύτητα αρχών, όπως οι οικονομίες κλίμακας και οι οικονομίες συγκέντρωσης, όσον αφορά την οργάνωση του χώρου και της παραγωγικής διαδικασίας.*

Η εφαρμογή των νέων τεχνολογιών στους τομείς των επικοινωνιών και της πληροφόρησης δεν καθιστά πια αναγκαία τη φυσική παρουσία στο χώρο των δρώντων των εμπλεκόμενων (π.χ. τηλεδιάσκεψη, τηλε-εργασία), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υποκαθίσταται πλήρως η συνένωση ανθρώπων.

Η εφαρμογή τους στον τομέα της παραγωγής αναβαθμίζει τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (που μπορούν πιο εύκολα να ενσωματωθούν στον παραγωγικό ιστό μιας περιφερειακής οικονομίας) και τους επιτρέπει να προβάλλουν ως φορείς που ενσωματώνουν γρήγορα τις νέες τεχνολογίες και τα μηνύματα της αγοράς, ενώ, παράλληλα, δημιουργούν θέσεις εργασίας, υποκαθιστώντας σε αυτόν το ρόλο τις μεγάλες επιχειρήσεις. Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις μπορούν μέσα στο νέο καθεστώς της ευέλικτης συσσώρευσης να αποτελέσουν την κινητήρια δύναμη των περιφερειών προς μια νέα αναπτυξιακή διαδικασία.

Η εφαρμογή τους στους τομείς της Παιδείας, της Υγείας, της μεταφοράς πληροφορίας κ.λπ. μπορεί να μειώσει σε μεγάλο βαθμό την απομόνωση που υφίστανται οι ΛΕΠ.

► *Τις άλλες τεχνολογικές αλλαγές (ανάπτυξη νέων μορφών ενέργειας, τεχνολογίες μερικής υποκατάστασης φυσικών πόρων, πρόοδος στον τομέα των μεταφορών κ.λπ.), οι οποίες περιορίζουν τις επιπτώσεις που προέρχονται από τα χαρακτηριστικά των ΛΕΠ.*

► *Τον κυρίαρχο ρόλο που διαδραματίζουν σήμερα οι υπηρεσίες στο σχηματισμό του εθνικού πλούτου, γεγονός που απελευθερώνει από τους περιορισμούς τους οποίους επιβάλλει η έλλειψη επαρκών φυσικών πόρων, η μικρή φέρουσα ικανότητά τους, αλλά ακόμη και η μικρή τοπική αγορά (αφού η παραγωγή των υπηρεσιών επηρεάζεται λιγότερο από το πρόσθετο μεταφορικό κόστος).*

► *Τις αλλαγές που καταγράφονται σχετικά με τις ανθρώπινες επιδώξεις υπέρ ποιοτικών στόχων, όπως η διατήρηση της ποιότητας του περιβάλλοντος, η προτίμηση για προϊόντα «υγιεινά» και «παράδοσιακά», μη μαζικής παραγωγής και υψηλής ποιότητας, η διάθεση προσέγγισης τοπικών πολιτισμών, η βελτίωση του πλαισίου της καθημερινής ζωής με στροφή προς τις μικρές κλίμακες. Τα φαινόμενα αυτά χαρακτηρίζουν συχνά τις μικρές και απομονωμένες κοινωνίες, δημιουργώντας ανάλογα πλεονεκτήματα. Η ανάπτυξη των νέων μορφών τουρισμού που παρατηρείται από το τέλος της προηγούμενης δεκαετίας είναι συνέπεια αυτής της εξέλιξης.*

► *Την αυξανόμενη ζήτηση που εκφράζουν τα «λευκά κολάρα» (ερευνητές, ανώτερα στελέχη επιχειρήσεων κ.λπ.), οι καλλιτέχνες, άτομα με οικονομική επιφάνεια και άλλες κατηγορίες πληθυσμού, για εγκατάστασή τους σε χώρους με υψηλής ποιότητας φυσικό και δομημένο περιβάλλον, αλλά και υψηλής ποιότητας παρεχόμενες υπηρεσίες.*

► *Τη συνεχώς αυξανόμενη βαρύτητα που έχουν στον οικονομικό τομέα ο ελεύθερος χρόνος και οι δραστηριότητες που συνδέονται με αυτόν.*

► *Την ενίσχυση του περιφερειακού και τοπικού επιπέδου ως του κατάλληλου επιπέδου λήψης αποφάσεων για τη ρύθμιση των ανισορροπιών της αγοράς, με στόχο την αποτελεσματικότερη διαχείριση των τοπικών προβλημάτων, υποκαθιστώντας σε αυτόν το ρόλο το κεντρικό κράτος, γεγονός που λειτουργεί σαν αντίβαρο στη διεθνοποίηση των Οικονομιών.*

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι οριομένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ΛΕΠ, που μέχρι τώρα θεωρούνταν ως φυσικά, μη ανατρέψιμα μειονεκτήματα και κατά συνέπεια ως εμπόδια στην ανάπτυξη, μπορούν να μεταβληθούν σε πλεονεκτήματα ή «ουδετεροποιούνται». Πολλές από τις ΛΕΠ φαίνεται να διαθέτουν σε αφθονία αρκετούς από εκείνους τους «πόρους» που επιθυμεί να «καταναλώσει» ο σημερινός κάτοικος των ανεπτυγμένων χωρών, όπως το ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον και η υψηλής αξίας πολιτιστική κληρονομιά, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο και αντίστοιχα συγκριτικά πλεονεκτήματα.

Ενδεικτικά θα αναφέρουμε ότι η ανάπτυξη των νέων μορφών ενεργού και επιλεκτικού τουρισμού (π.χ. πολιτιστικός, θαλάσσιος, περιηγητικός, εκπαιδευτικός, αγροτικός, υπαίθριος κ.λπ.) μπορεί να αξιοποιήσει τους μοναδικούς φυσικούς και πολιτιστικούς πόρους που διαθέτουν οι ΛΕΠ εφόσον αναδειχτούν κατάλληλα. Παράλληλα, αυτού του τύπου οι τουρίστες-καταναλωτές ενδιαφέρονται και για τοπικά-αυθεντικά προϊόντα, γεγονός το οποίο μπορεί να δώσει ώθηση στην τοπική παραγωγή (κυρίως γεωργική και κτηνοτροφική, αλλά και της μεταποίησης-χειροτεχνίας), αφού η νέα αυτή ζήτηση δεν εξαρτάται άμεσα από την τιμή, αλλά από την ποιότητα και την «εικόνα» αυτών των προϊόντων. Η διεύρυνση της τοπικής αγοράς μπορεί να συνεχιστεί με την εξαγωγή των προϊόντων αυτών και προς τον τόπο μόνιμης κατοικίας των τουριστών.

Όμως, οι αλλαγές που σημειώνονται στο εξωτερικό πλαίσιο δεν δημιουργούν μόνο νέες ευκαιρίες, αλλά και νέους κινδύνους που πρέπει να ληφθούν υπόψη:

- Η συνεχιζόμενη *παγκοσμιοποίηση* που εντείνει τον ανταγωνισμό μεταξύ επιχειρήσεων και περιοχών δυσκολεύει την ανάπτυξη νέων, σύγχρονων και ανταγωνιστικών δραστηριοτήτων σε περιοχές με συσσωρευμένα προβλήματα.
- Οι *ισοπεδωτικές πολιτικές* που εφαρμόζονται μέσα στη λογική της ενοποίησης των αγορών και της δημιουργίας συνθηκών πλήρους ανταγωνισμού δεν λαμβάνουν υπόψη τις ιδιαιτερότητες αυτών των περιοχών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ΚΑΠ, όπου τα μέτρα υπέρ των ΛΕΠ ήταν τόσο περιορισμένα σε σχέση με εκείνα των μεγάλων παραγωγών και αγορών, ώστε δεν απέτρεψαν τη φθίνουσα πορεία τους.
- Η *εφαρμογή ενιαίων προτύπων* σε παγκόσμιο επίπεδο (π.χ. στην ταξινόμηση των καταλυμάτων, στους κανόνες υγιεινής των τροφίμων, στις προδιαγραφές των έργων υποδομής κ.λπ.) τείνει να αλλοιώσει ή να εξαφανίσει τις φυσικές και πολιτιστικές ιδιαιτερότητες των ΛΕΠ.
- Η συνεχιζόμενη *οικονομική κρίση* περιορίζει τη μεταφορά *ανξημένων πόρων* που είναι απαραίτητοι για το σχεδιασμό και την εφαρμογή εναλλακτικών αναπτυξιακών πολιτικών στις ΛΕΠ, σε μια περίοδο που τα μεγάλα αστικά κέντρα, οι παραδοσιακοί βιομηχανικοί κλάδοι και οι μεγάλες κοινωνικές ομάδες απαιτούν παρεμβάσεις μεγάλης κλίμακας για να αντιμετωπίσουν τα σημαντικά οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά τους προβλήματα.

Ποια είναι τα χαρακτηριστικά των περιοχών αυτών που μπορούν να τα αξιοποιήσουν ως *πλεονεκτήματα*; Αναφερθήκαμε ήδη στο μικρό μέγεθος, στη μικρή κλίματα των κοινωνιών και των δραστηριοτήτων τους ως στοιχείο που μέχρι τώρα καταγράφεται στα εμπόδια για την ανάπτυξη. Σήμερα, με τις αλλαγές που καταγράφονται, το ίδιο αυτό στοιχείο μπορεί κάτω από προϋποθέσεις να λειτουργήσει θετικά, δίνοντας μια καινούργια λειτουργία στις ΛΕΠ, απαραίτητη για την επιβίωση του συνολι-

κού ουστήματος². Το ίδιο ισχύει για το πλούσιο φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον αιτών των περιοχών, το οποίο πρέπει να αποτελέσει τόσο τη βάση σύγχρονων παραγωγικών δραστηριοτήτων όσο και το πλαίσιο για μια ποιότητα ζωής που δεν μπορεί πλέον να προσφερθεί από τα αστικά κέντρα.

Τέλος, δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε ότι οι ΛΕΠ μέσα από τη μακροχρόνια πορεία συρρίκνωσης και αποψίλωσης παρουσιάζουν σήμερα μια σειρά *μειονεκτημάτων*, που αποτελούν εμπόδια στην εφαρμογή του εναλλακτικού αναπτυξιακού μοντέλου. Τα πιο χαρακτηριστικά από αυτά έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με το ανθρώπινο δυναμικό:

- ανεπαρκές ποσοτικά και ποιοτικά ανθρώπινο δυναμικό που δυσκολεύεται να αντιληφθεί και να εφαρμόσει τις νέες ευκαιρίες,
- αδυναμία στην εισαγωγή καινοτομιών από τις επιχειρήσεις ώστε να γίνουν ανταγωνιστικές,
- έλλειψη ή ανεπάρκεια των μηχανισμών υποστήριξης της ανάπτυξης.

Επομένως, κρίσιμο στοιχείο, *πρόκληση* για τις ΛΕΠ, αποτελεί η αξιοποίηση του μεταβαλλόμενου διεθνούς περιβάλλοντος, μέσα στο οποίο εξελίσσονται, μετατρέποντας τα χαρακτηριστικά τους από μειονεκτήματα σε πλεονεκτήματα. Βέβαια, η ύπαρξη των πόρων και των νέων δυνατοτήτων ανάπτυξης αποτελεί αναγκαία, αλλά όχι ικανή συνθήκη για την έξοδο από την υπανάπτυξη. Για να είναι δυνατή η αξιοποίησή τους χρειάζεται σχεδιασμός της ανάπτυξης με στόχο τη βελτίωση της ελκυστικότητάς τους, όπως αυτή προσδιορίζεται από τις ιδιομορφίες του νησιω-

2. Το Σχέδιο Ανάπτυξης Κοινοτικού Χώρου (ΕΕ, 1997) δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην πλήρη αξιοποίηση όλου του ευρωπαϊκού χώρου, έτσι ώστε από τη μια πλευρά να περιοριστούν οι πιέσεις που ασκούνται σε περιοχές με μεγάλη συγκέντρωση ανθρώπων και δραστηριοτήτων και από την άλλη να αξιοποιηθούν με τον καλύτερο τρόπο όλοι οι πόροι της ευρωπαϊκής ηπείρου.

τικού χώρου και τις διεθνείς συνθήκες, έτσι ώστε να μεγιστοποιηθούν τα οφέλη που θα προκύψουν για την περιφέρεια με την ανάπτυξη συμπληρωματικών δραστηριοτήτων για την ελαχιστοποίηση των οικονομικών διαρροών, την κινητοποίηση των μηχανισμών για την επιτόπια επανεπένδυση των κερδών κ.λπ.

Ο σχεδιασμός αυτός θα πρέπει να γίνει με αρχές προσαρμοσμένες στις ιδιαιτερότητες των ΛΕΠ με βάση ένα διπλό οικεπτικό:

- (α) ότι το συγκριτικό πλεονέκτημα δεν είναι υποχρεωτικά φυσικό, μόνιμο και σταθερό, αλλά μεταβάλλεται με την πάροδο του χρόνου και την αλλαγή των εξωτερικών συνθηκών. Γι' αυτόν το λόγο δεν θα πρέπει να δομηθεί το σύνολο της Οικονομίας γύρω από την εκμετάλλευση ενός συγκεκριμένου πλεονεκτήματος, δημιουργώντας κατάσταση εύθραυστης μονοκαλλιέργειας (Joual and Guesnier, 2003),
- (β) ότι είναι αναγκαίο να παρακολουθούνται οι εξελίξεις στον ευρύτερο χώρο, ώστε να «αποκαλυφθούν» ή ακόμη καλύτερα να «κατασκευαστούν» νέα, συγκριτικά πλεονεκτήματα που δεν θα είναι απαραίτητα «φυσικά», αλλά κάλλιστα μπορεί να είναι «ανθρωπογενή» (δηλαδή δημιουργήματα του ανθρώπου, όπως π.χ. εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό, συσσώρευση κεφαλαίου και γνώσης σε δυναμικούς τομείς), προετοιμάζοντας με αυτόν τον τρόπο το αύριο, διευρύνοντας τις μελλοντικές επιλογές.

Εξίσου ισχυρή **πρόκληση** για τον αιώνα που ξεκινά είναι η εφαρμογή στις ΛΕΠ της έννοιας της **αειφορίας**, δηλαδή της σταθερής αναπτυξιακής πορείας που να επιτρέπει τη διατήρηση της φυσιογνωμίας (ποικιλομορφία) και των χαρακτηριστικών τους (μικρή κλίμακα) σε βάθος χρόνου, προσελκύοντας έναν σταθερό, μόνιμο πληθυσμό.

Το παραπάνω μπορεί να επιτευχθεί εάν τα χαρακτηριστικά τους αξιοποιηθούν κατάλληλα και δεν μετατρέπονται σε μειονεκτήματα, όπως γίνεται με βάση τις συμβατικές αναπτυξιακές προσεγγίσεις. Για παράδειγμα:

- Η αδυναμία των ΛΕΠ να παράγουν υψηλών εισροών μαζικά γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα και η διατήρηση μέχρι σήμερα των παραδοσιακών δομών παραγωγής και μεταποίησης τούς επιτρέπουν να προσβλέπουν σε μια συνεχώς αυξανόμενη πελατεία που ενδιαφέρεται για αυθεντικά προϊόντα ποιότητας και είναι έτοιμη να καταβάλει το τίμημα εάν πειστεί γι' αυτό.
- Η μικρή κλίμακα των κοινωνιών και οι ρυθμοί ζωής που δεν μοιάζουν σε καμία περίπτωση με εκείνους της πόλης, από την οποία έρχεται ο τουρίστας, αποτελούν ένα αδιαφιλονίκητο πλεονέκτημα για τις ΛΕΠ.
- Το χαμηλής σημειακής επιβάρυνσης και πλούσιο περιβάλλον σε συνδυασμό με το έντονο πολιτιστικό στοιχείο, που είναι διάχυτο σε κάθε γωνιά, προσφέρουν μια μοναδική ποιότητα ζωής που μπορεί να θέλξει όχι μόνο τον περιστασιακό επισκέπτη, αλλά και εκείνον που επιθυμεί να βρει έναν διαφορετικό τόπο και τρόπο εργασίας και ζωής, χωρίς να κατατάσσεται στα «περιθωριακά» άτομα.
- Η έλλειψη δυναμικών δραστηριοτήτων, που χαρακτηρίζει τα περισσότερα νησιά, μπορεί να αξιοποιηθεί ως ευκαιρία για ανάπτυξη νέων, καινοτόμων δράσεων, με στόχο τη **δημιουργία πόλων αριστείας** στην εκπαίδευση, την έρευνα, την πολιτιστική δημιουργία, την παραγωγή ειδικών προϊόντων.
- Η ανάδειξη της πολιτιστικής και της φυσικής κληρονομιάς, από αναλώσιμο στοιχείο για προσέλκυση οργανωμένου μαζικού τουρισμού, μπορεί να αποτελέσει πηγή καλλιτεχνικής, επιστημονικής, τεχνολογικής αναζήτησης και δημιουργίας.

Με βάση τα νέα δεδομένα θα πρέπει να γίνει συνείδηση ότι η «εξομείωση» των ΛΕΠ με τις ανεπτυγμένες μητροπόλεις της ευρωπαϊκής ηπείρου δεν μπορεί να αποτελεί στόχο μιας πολιτικής. Η εξίσωση του επιπέδου διαβίωσης και της ποιότητας ζωής δεν μπορεί να περιορίζεται σε ποσοτικό επίπεδο, στα εισοδήματα, στη μαζική και ομοιόμορφη παραγωγή, στο χαμηλό κόστος. Μια

τέτοια επιλογή αρνείται την ίδια τη φύση των ΛΕΠ, η οποία αλλοιώνεται ανεπανόρθωτα, χωρίς καν να επιτυγχάνεται ο αντικειμενικός στόχος, δηλαδή η αύξηση της οικονομικής ευημερίας μακροχρόνια.

Είναι γεγονός ότι οι ΛΕΠ έχουν ανάγκη να βελτιώσουν την ελκυστικότητά τους, έτσι ώστε να προσελκύσουν νέο αίμα, σε ανθρώπους και δραστηριότητες, για να αναπληρώσουν ό,τι έχασαν κατά την περίοδο της περιθωριοποίησής τους.

Η επιλογή της ποιότητας (έναντι της ποσότητας) στην αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων τους φαίνεται να είναι ο μόνος δρόμος, ο οποίος θα τους επιτρέψει να ξεπεράσουν τη σημερινή τους υστέρηση και να ατενίσουν με αισιοδοξία το μέλλον. Η ποιότητα, η καινοτομία δράση θα πρέπει να χαρακτηρίζει όλες τις πλευρές των δραστηριοτήτων τους.

Οι αρχές που πρέπει να χαρακτηρίζουν τη στρατηγική ανάπτυξης των ΛΕΠ με στόχο την αειφορία είναι:

- η προώθηση παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών χαμηλής ελαστικότητας ζήτησης, υψηλής ποιότητας και προστιθέμενης αξίας, που ενσωματώνουν χαρακτηριστικά στοιχεία της περιοχής και όχι προϊόντων μαζικής παραγωγής, τα οποία δεν θα κατορθώσουν να είναι ανταγωνιστικά στην ευρύτερη αγορά,
- ο προσδιορισμός των ορίων (φέρουσα ικανότητα) για τη διατήρηση των ισορροπιών στα οικοσυστήματα της περιοχής, είτε αυτά αφορούν τις φυσικές διαδικασίες είτε την αναπαραγωγή του οικονομικού και του κοινωνικού ιστού,
- η προσέλκυση δραστηριοτήτων έρευνας και επιστημονικής ανάπτυξης, που είναι απαραίτητη για την παραγωγή και τη διάδοση της γνώσης και την προώθηση καινοτομιών σε όλο το φάσμα της οικονομικής, διοικητικής και κοινωνικής ζωής των ΛΕΠ,
- η ανασυγκρότηση του κοινωνικού ιστού και η εξομάλυνση της πυραμίδας ηλικιών, με παράλληλη ποιοτική αναβάθμιση του ανθρώπινου δυναμικού,

- η διατήρηση και η αξιοποίηση της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς,
- η αξιοποίηση της τεχνολογίας των επικοινωνιών για τη βελτίωση της παροχής υπηρεσιών σε επιχειρήσεις και τοπικό πληθυσμό,
- η διαφοροποίηση των παρεμβάσεων ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των επιμέρους περιοχών και η προσαρμοστικότητά τους, ώστε να λαμβάνουν υπόψη τις εξωτερικές αλλαγές.

Βιβλιογραφία

- BAUM T. (1997). «The fascination of islands: a tourist perspective», in LOCKHART D., DRAKAKIS G., SMITH D. (eds), *Island Tourism: Trends and Prospects*, Pinter, London and New York.
- BRAUDEL F. (Ελληνική Έκδοση 1993). *Μεσόγειος*. Α' τόμος: *Ο ρόλος του περιγύρου*, Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα.
- BRIGAND L. (1991). *Les îles en Méditerranée*, Plan Blue, Economica, Paris.
- BUNCE M. (1994). *The Countryside Ideal: Anglo-American images of Landscape*, Routledge, London.
- CEIES (1996). *Statistics in the service of Regional Policy*, Report of the sub-Committee on Economic and Monetary Statistics.
- CLARKE T. (2002). *Islomania*, Abacus, London.
- CLOKE P., LITTLE J. (eds) (1997). *Contested countryside cultures: otherness, marginalisation and rurality*, Routledge, London.
- COPUS A.K. and CRABTREE J.R. (1996). «Indicators of Socio-Economic Sustainability: An Application to Remote Rural Scotland», *Journal of Rural Studies*, Vol. 12, No. 1, pp. 41-54.
- CROSS M. and NUTLEY S. (1999). «Insularity and Accessibility: the Small island Communities of Western Island», *Journal of Rural Studies*, Vol. 15, No. 3, pp. 317-330.
- EURISLES (1997). *Στατιστικοί δείκτες των περιφερειακών ανισοτήτων που σχετίζονται με τη νησιωτικότητα και την περιφερειακότητα*, Ελληνική Έκδοση: Εργαστήριο Τοπικής και Νησιωτικής Ανά-

- πτύξης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Περιβάλλοντος, Μυτιλήνη.
- EURISLES (2002). *Off the Coast of Europe: European Construction and the Problem of the Islands*, Study undertaken by EURISLES on the Initiative of the Islands Commission of CRPM, Corse.
- FENNELL R. (Ελληνική Μετάφραση 1999). *Η Κοινή Αγροτική Πολιτική: Συνέχεια και Αλλαγή*, Εκδόσεις Θεμέλιο – Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- FISCHER P.A., HOLM E., MALMBERG G., STRAUBHAAR T. (2000). «Why do People Stay? Insider Advantages and Immobility», Hamburg Institute of International Economics Discussion Paper No. 112, HWWA, Internet: <http://www.hwwa.de/>.
- HAARTSEN T., GROOTE P., HUIGEN P.P.P. (2003). «Measuring age differentials in representations of rurality in the Netherlands», *Journal of Rural Studies*, Vol. 19, No. 2, pp. 245-252.
- HALFACREE K.H. (1995). «Talking about Rurality: Social Representations of the Rural as Expressed by residents of Six English Parishes», *Journal of Rural Studies*, Vol. 11, No. 1.
- HARRINGTON V. and O'DONOGUE D. (1998). «Rurality in England and Wales 1991: A Replication and Extension of the 1981 Rurality Index», *Sociologia Ruralis*, Vol. 38, No. 2, pp. 178-203.
- HOGGART K., BULLER H., BLACK R. (1995). *Rural Europe: Identity and Change*, Arnold, London, New York, Sydney, Auckland.
- JONES O. (1995). «Lay Discourses of the Rural: Developments and Implications for Rural Studies», in *Journal of Rural Studies*, Vol. 11, No. 1, pp. 35-49.
- JOYAL A., GUESNIER B. (2003). Tendances spatiales contemporaines et leur impact sur l'avenir des régions: La diversification régionale à l'épreuve des faits, *Revue d'Economie Régionale et Urbaine*, No. 5, pp. 705-706.
- KING R. (1997). «Introduction: An essay on Mediterraneanism», in KING R., PROUDFOOT L., SMITH B. (eds), *The Mediterranean: Environment and Society*, Arnold, London and New York.
- MAILLET P. (1998). «La statistique au service de la politique régionale», in 4th CEIES Seminar: *Regional information serving regional policy in Europe*, Rennes 30-31/11/1998.
- MARSDEN T. (1999). «Rural Futures: The consumption countryside and its Regulation», *Sociologia Ruralis*, Vol. 39, No. 4.

- MAZZAROL T. & CHOO S. (2003). «A study of the factors influencing the operating location decisions of small firms», *Property Management*, Vol. 21, No. 2, pp. 190-208.
- OECD (1994). *Creating rural indicators for shaping territorial policy*, OECD, Paris.
- PORTNOV A.B., ERELL E., BIVAND R., NILSEN A. (2000). «Investigating the Effect of Clustering of the Urban Field on Sustainable Population Growth on Centrally Located and Peripheral Towns», *International Journal of Population Geography*, Vol. 6, pp. 133-154.
- RAPHS N., TERKENLI T.S. (1998, ανάπτυξη). «The role of elementary education in the construction of cultural geographies: The case of the oblivion of the Aegean», Congress paper in *Sustainable Development in the Islands and the roles of research and higher education*, Rhodes.
- SOPHOULIS C., SPILANIS I. (1993). «Pour une stratégie de développement insulaire», *Revue de l'Economie Régionale*, Vol. 41, No. 3, pp. 33-44.
- SPILANIS I. (1993). Les territoires eu marge: le cas des îles, «L'Événement Européen», No. 21, Ed. Seuil, pp. 169-179.
- STOCKDALE A. (2002). «Towards a Typology of Out-migration from Peripheral Areas: A Scottish Case Study», *International Journal of Population Geography*, Vol. 8, pp. 345-364.
- UNHCR (1995). *The state of the world's refugees: in search of solutions*, Oxford UP, Oxford.
- VAN DAM F., HEINS S., ELBERSEN B.S. (2002). «Lay discourses of the rural and stated and revealed preferences for rural living. Some evidence of the existence of a rural idyll in the Netherlands», *Journal of Rural Studies*, Vol. 18, No. 4, pp. 461-476.
- WALKER D. and CHAPMAN K. (1987). *Industrial Location: Theory and Policy*, Blackwell Publishing, Oxford.
- WIKHALL M. (2002). «Culture as regional attraction: migration decisions of highly educated in a Swedish context», paper presented at the 42nd ERSR Congress, Dortmund.
- ΒΑΓΙΑΝΝΗ Ε., ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ Θ., ΠΕΤΑΝΙΔΟΥ Θ. (2003). «Η Χρήση της Ανάλυσης SWOT στο Χωρικό και Αναπτυξιακό Σχεδιασμό: Η Περίπτωση του Οικοτουριστικού Σχεδιασμού στον Πολιχνίτο Λέσβου», *Τόπος*, 20/21, σσ. 119-137.
- ΓΟΥΣΙΟΣ Δ. (1999). «Υπαιθρος, Αγροτικός Χώρος και Μικρή Πόλη: από

- τη γεωργοποίηση στην τοπική ανάπτυξη», στο ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Δ., ΠΕΤΡΑΚΟΣ Γ. (επιμ.), *Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας – Εκδόσεις Gutenberg, Βόλος, σσ. 157-207.
- ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (1987). *3η περιοδική έκθεση για την κοινωνικοοικονομική κατάσταση των περιφερειών*, ΕΕ, Βρυξέλλες.
- ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (1991). *Οι περιφέρειες κατά τη δεκαετία του '90, 4η περιοδική έκθεση για την κοινωνικοοικονομική κατάσταση των περιφερειών*, ΕΕ, Βρυξέλλες.
- ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (1994). *Ανταγωνιστικότητα και Συνοχή: οι τάσεις στις περιφέρειες, 5η περιοδική έκθεση για την κοινωνικοοικονομική κατάσταση και την ανάπτυξη των περιφερειών της Κοινότητας*, ΕΕ, Βρυξέλλες.
- ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (1997). *Σχέδιο Ανάπτυξης Κοινοτικού Χώρου, 1ο επίσημο σχέδιο*, Noordwick.
- ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (1999). *Η 6η περιοδική έκθεση για την κοινωνικοοικονομική κατάσταση και την ανάπτυξη των περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ΕΕ, Βρυξέλλες.
- ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (2001). *Ενότητα της Ευρώπης, αλληλεγγύη των λαών, πολυμορφία των περιοχών: 2η έκθεση σχετικά με την οικονομική και κοινωνική συνοχή*, ΕΕ, Βρυξέλλες.
- ΚΙΖΟΣ Θ., ΣΠΙΛΑΝΗΣ Γ. και ΠΡΑΛΑΚΙΔΗΣ Σ. (2003, υπό δημοσίευση). «Ελκυστικότητα και λιγότερο ευνοημένες περιοχές: Η Περίπτωση της Λέσβου», *Γεωγραφίες*.
- ΚΙΖΟΣ Θ., ΣΠΙΛΑΝΗΣ Ι. (2002). «Ελκυστικότητα της Υπαίθρου σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές (Less Favoured Areas, LFA's): Η Περίπτωση της Λέσβου», στα πρακτικά του 6ου Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη.
- ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ Α. (2000). *Οικονομική Γεωγραφία: Στοιχεία Θεωρίας και Εμπειρικά Παραδείγματα*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.
- ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ Β. (1995). *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου: Στον απόηχο της μακράς διαρκείας*, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ Ε.Κ. (1987). *Μειονεκτικές νησιωτικές περιοχές*, ΕΕ, Βρυξέλλες.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Α.Γ. (1999). «Η αγροτική αναδιάρθρωση και η γεωργία: Προς μια πολιτική οικονομία του αγροτικού χώρου», στο ΛΟΥ-

- ΛΟΥΔΗΣ Α., ΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν. (επιμ.), *Κριτικές Προσεγγίσεις της Ανάπτυξης και της Προστασίας του Περιβάλλοντος και της Υπαίθρου*, Εκδόσεις Στοχαστής, ΓΠΑ, Αθήνα.
- ΠΟΛΥΖΟΣ Σ. και ΠΕΤΡΑΚΟΣ Γ. (2001). «Χωροθέτηση των επιχειρήσεων στην Ελλάδα: ανάλυση προσδιοριστικών παραγόντων και εμπειρική διερεύνηση», *Τόπος* 17/2001, σσ. 93-123.
- ΣΠΙΛΑΝΗΣ Γ. (1999). *Ανάπτυξη Νησιωτικού Χώρου*. Έκθεση για το ΣΠΑ 2000-06, ΥΠΕΘΟ.
- ΣΠΙΛΑΝΗΣ Γ., ΣΠΥΡΙΔΩΝΙΔΗΣ Η., ΜΙΣΑΗΛΙΔΗΣ Ν. (2002). «Προσπελασιμότητα στα νησιά του Αιγαίου: πραγματική και εικονική απόσταση», εισήγηση στο 7ο Εθνικό Συνέδριο Χαρτογραφίας *Νησιωτική Χαρτογραφία*, Μυτιλήνη, 24-26 Οκτωβρίου 2002.
- ΤΑΠΕΙΝΟΣ Γ.Φ. (1993, Ελληνική Έκδοση). *Στοιχεία Δημογραφίας: Ανάλυση, κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες και ιστορία του πληθυσμού*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- ΤΣΑΟΥΣΗ Δ.Γ. (1997). *Κοινωνική Δημογραφία*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.